

Vito Flaker

K NAVADNOSTI IZJEMNEGA

MOŽNOSTI PARADIGMATSKEGA PREMIKA

Tempusov program študija duševnega zdravja v skupnosti — usposabljanja za psihosocialne službe je prinesel v naš prostor marsikaj novega. Na konceptualni ravni je nova sinteza nekaterih miselnih tokov v socialnem delu (RAMON 1995). Ramonova, ki je bila ena izmed glavnih svetovalk in mentoric našega programa, v svojem članku opisuje razne tradicije, ki so se srečevale in mešale v našem programu. Namen tega članka je to sintezo eksplicirati. Pozorno občinstvo bo brez truda videlo, da je večina elementov in zastavkov sinteze, ki jo bom opisal v nadaljevanju, obstajala že pred Tempusom. Predvsem to velja za ključni vpliv Jordanovega programskega članka o socialnem delu kot pogajanju, ki je nekako vmes med zagovorništvom in svetovanjem (JORDAN 1987). Tisto, kar nam je študij duševnega zdravja v skupnosti zlasti zaradi osebnega sodelovanja Davida Brandona omogočil, je, da smo ustvarili praktično polje, kjer je bilo mogoče te konceptualne zastavitve preskušati, prikrajati in premerjati.

V tem prispevku bom poskušal pokazati osnovne poteze te sinteze na primerih iz duševnega zdravja v skupnosti. Lahko rečemo, da je izbira tega področja poljubna ter da bi lahko podobne primere za zagovor naše sinteze našli tudi drugod. Hkrati pa je duševno zdravje področje, kjer je mogoče prav dobro orisati nekatere stvari. Tako je na tem področju še zlasti dobro vidna interdisciplinarnost, pa tudi tisti majhni prekrški in odklon-skosti, ki jih trše discipline, zlasti pravo in medicina, spregledajo, so pa pomembni

za socialno delo nasploh. Duševno zdravje je prikladno za našo diskusijo tudi zato, ker radikalno vzpostavi vprašanje možnosti pogodbenega odnosa strank socialnega dela.

SOCIALNO DELO KOT PARADIGMATSKI OKVIR INTERDISCIPLINARNEGA PRISTOPA

Področje duševnega zdravja v skupnosti je interdisciplinarno. Duševno zdravje v skupnosti je namreč prostor, kjer se srečujejo sociološke, psihološke, psihiatrične, psihoanalitske, zgodovinske, filozofske in druge teorije in celo teorije socialnega dela. Prav slednje so zame tisto presečišče, oprijemališče ali celo platforma, s katere je možna integracija, ki se bo izognila nekritičnemu eklektizmu in bo omogočila teoretizacijo smiselne akcije.

Za to, da je socialno delo tisti okvir, v katerem lahko duševno zdravje v skupnosti išče odgovore na neposredna vprašanja, bom navedel dva argumenta. Prvi je, da je habitat duševnega zdravja v skupnosti tradicionalno področje socialnega dela. Socialno delo je namreč tista znanost in tudi stroka na področju družboslovja in humanistike, ki nima svojega doma, svojega institucionalnega hrama, in je torej njegovo področje delovanja med ljudmi v skupnosti (JORDAN 1987). Čeprav socialno delo deluje večinoma znotraj ustanov države blaginje in ima težnjo birokratizirati vsakdanje življenje (LIPSKY 1980), nima svojega institucionalnega prostora, ki bi kodiral vedenje udeležencev situacije, kakršnega imajo bolj častitljive stroke (medicina kliniko,

pedagogika šolo, pravo sodišče in psihoanaliza kavč); prav tako nima svoje ezoterične akademske prakse, kot jo imajo sociologija, psihologija, antropologija ipd.

Kar razlikuje socialno delo od drugih strok in znanosti, ki se ukvarjajo s človekom in njegovo družbenostjo, ni samo v njegovi vpletenosti v človeško in družbeno vsakdanost in v pomanjkanju institucionalnih referenčnih sistemov; razlika je v tem, da mora v svoji žlahtni, nezbirokratizirani varianti dati konkretne odgovore na konkretne življenjske stiske ljudi.¹

Iz tega izhajata dve temeljni nalogi socialnega dela. Prva je razpoložljivost in usmerjenost v konkretna pogajanja o blaginji posameznikov, skupin in skupnosti v njihovem konkretnem življenjskem svetu in v njihovem vsakdanjem jeziku, ne pa pod znakom kakšne posebne ustanove (JORDAN 1987). Druga je naravnost v akcijo; socialno delo mora namreč poleg razumevanja situacij, v katerih se znajde, konstruirati tudi konkretne odgovore nanje. V tem smislu je socialno delo teorija ravnanja in hkrati tudi zahteva svojevrstno praktično etiko.

Sintezo teh dveh nalog lahko povzamemo v inovativnosti in singularnosti socialnega dela, ki se s tem izmika racionalni paradigmi znanosti in približa etično-estetski. Vsak poseg socialnega dela je namreč enkraten, kot so enkratne življenjske situacije ljudi in kot so enkratni odgovori nanje. Poteka v nestandardiziranih situacijah, ki jih ne utrjujejo okviri posebne institucionalne obravnave. Hkrati pa inovacija in akcijska naravnost omogočata integracijo različnih teoretskih vzorcev obravnavanja človeške in družbene stvarnosti, integracijo, ki presega zgolj eklektično povezovanje različnih disciplin, šol ter razlagalnih in obravnavnih shem. Pri teh integrativnih procesih gre torej za dve vrsti prevajanja: za prevajanje v vsakdanji jezik in prevajanje v akcijo. In seveda tudi narobe: za refleksije akcije in soočanje zdravorazumskih

pojmov z analitskimi. Ker pri tem ne gre zgolj za preverjanje hipotez, dobi konceptualizacija družbenih problemov in posamičnih stisk poudarjeno induktivno dimenzijo, teorija pa v smislu pojma ozemljene teorije (GLASER, STRAUSS 1967) praktično, pragmatično ozemljitev.

Tak trojni korak – kritična refleksija in konceptualizacija vsakdanjosti, dialogsko in raziskovalno (eksplorativno) preverjanje v stvarnosti, akcijska sinteza – lahko imamo za osnovni okvir spoznavne intervencije v socialnem delu.

DEINSTITUCIONALIZACIJA IN NORMALIZACIJA KOT KRITIKA VSAKDANJEGA ŽIVLJENJA

Duševno zdravje v skupnosti na prehodu iz institucionalne v skupnostno obravnavo duševnih stisk najbolj determinirata koncepta deinstitutionalizacije in normalizacije, ki se po eni strani opirata na teorije in kritiko institucionalnega življenja, še zlasti totalnih ustanov, po drugi pa na sociološke teorije vsakdanjega življenja. To uvršča socialno delo duševnega zdravlja v skupnosti med prodornejše oblike socialnega dela (JORDAN 1987: 144).

Deinstitutionalizacija je družbeni proces, ki se je začel precej neopazno med drugo svetovno vojno in se najbolj očitno kaže v zapiranju velikih ustanov, npr. duševnih bolnišnic, in v ustvarjanju novih služb, ki naj bi nadomestile stare. Hkrati je tudi družbeno gibanje, ki je bilo na začetku najbolj glasno kot antipsihiatrija, pozneje pa si je nadelo veliko različnih oblik.

Na konceptualni ravni je deinstitutionalizacija najprej našla svojo tematizacijo zlasti v kritiki totalnih ustanov, ki je temeljila predvsem na delih Goffmana (1961) in Foucaulta (1961), deloma pa tudi Ivana Illicha (1975; 1980). Prva sta se v svojih pomembnih delih ukvarjala s konkretno psihiatrično ustanovo (norišnico), vendar pa je bil njun interes širši: norišnica je bila le poseben primer, razljuden za razumevanje podobnih ustanov na

¹ Akcijska naravnost socialnega dela se odraža tudi v samem imenu discipline, kjer mu v družbi bolj čislanih disciplin, -logij, manjka beseda (*logos*), ki jo nadomešča *delo*, pa še to je izraženo v poljubnem ljudskem, sodobnem jeziku.

drugih področjih. In četudi deinstitutionalizacija kot gibanje in družbeni proces ni ostala omejena na področje duševnega zdravja, se je prvi in verjetno najodmevnejši odziv na Goffmanovo in Foucaultovo delo pokazal v delih in praksi Lainga, Cooperja, Basaglie, Guattarija in drugih.

Pojem normalizacija je nastal kot pozitiven odgovor na vprašanje, ki ga je postavila deinstitutionalizacija, ko je odpravila institucionalne okvire skrbi za nekatere skupine prebivalstva. Kot poseben program se je najprej oblikoval na področju skrbi za duševno prizadete v Skandinaviji (NIRJE, BANK-MIKKELSEN, gl. npr. BROWN, SMITH 1992), razvoj programov normalizacije pa je najbolj povezan z Wolfensbergerjevim imenom (WOLFENSBERGER 1983). Ob konceptu deinstitutionalizacije je normalizacija povezana s pojmom stigmatizacije in deviantne vloge in se opira na sociološke teorije etiketiranja in simbolnega interakcionizma (Goffman, Scheff, Becker, Lemert). V nasprotju s temi teorijami je Wolfensbergerjev program, lahko bi rekli, znanstveno naiven, zato je treba, če se bomo hoteli z normalizacijo zares ukvarjati, poseči po teorijah, ki se ukvarjajo z normalnostjo (npr. CANGUILHEM 1966; FOUCAULT 1978), in pa po tistih, ki se ukvarjajo z vsakdanjim življenjem in njegovo kritiko (SCHUTZ 1971; GARFINKEL 1967; SCHWARTZ, JACOBS 1979; COHEN, TAYLOR 1978; ILLICH 1985).

Če je zapiranje deviantov v totalne ustanove vzpostavljalo normalnost, deinstitutionalizacija in vračanje pregnanih v skupnost nujno pomenita kritiko te normalnosti (FLAKER 1993a; 1994). Ta tema je ključna za program normalizacije, ki je komplementarna deinstitutionalizaciji. Prvi cilj normalizacije je ustvariti kolikor mogoče normalne življenjske razmere za nekdanje varovance totalnih ustanov. V nasprotju z normalizacijo 19. stoletja, ki ji je bil cilj ustvariti normalnega posameznika, je cilj te normalizacije ustvariti normalne situacije in priskrbeti pozitivno vrednoteno vlogo marginalnim in izključenim. Vendar se pokaže, da je problematičen referent normalnosti. Teza, ki jo bomo razvijali, je, da se lahko deviant

izmuzne svoji senci le tako, da postane normativen. In sicer ne z izključevanjem (saj tako je že zdaj), ampak z vključevanjem. Konec koncev so metode, ki jih kvalitativna sociologija uporablja za spoznavanje vsakdanjega, navadnega, skratka, normalnega življenja, metode norosti (GOFFMAN 1963; 1971); bolje: stigmatiki in aziliranci so naravni raziskovalci vsakdanjega življenja. So tujci, novinci in naravni etnometodologi (SCHWARTZ, JACOBS 1979). Če naj bodo resnično navzoči v našem življenju, nam bodo nenehno postavljali vprašanja normalnosti. Hkrati pa metode duševnega zdravja v skupnosti in drugih oblik skupnostne oskrbe in skupnostnega dela zahtevajo inovacije in ustvarjanje novih oblik vsakdanjega življenja (npr. gospodinjstva brez gospodinj, FLAKER 1993b). Pomanjkanje okvira racionalne ustanove zahteva singularne odgovore na probleme preživetja in sožitja, ki segajo čez medinstitucionalne redukcionizme (npr. zasvojenost z mamili, GUATTARI 1992). Vprašanje, ki si ga zastavljamo, je: Kako lahko ti programi prispevajo h kulturi, da bo vsebovala več absurda, kaosa, nesmisla in konfliktov?

Druga ključna tema je vprašanje pogodbenosti odnosov v vsakdanjem življenju, kajti prav pogodbenost je tisti manko, ki je navzoč pri zatiranju deviantov. Pogodbenost je namreč po eni strani idealna podlaga celotne meščanske ureditve, njene racionalnosti in mehanizmov subjekcije, po drugi strani pa so devianti velika razpoka na tej zgradbi, ki si jo z razvrednotenjem in institucionalizacijo deviantov ter strokovnim pokroviteljstvom prizadevamo zakrpati že 200 let (CASTEL 1976). Duševno zdravje v skupnosti je z raznimi oblikami zagovornišva (BRANDON 1995), z inovacijami pri varovanju pravic, kot je npr. psihiatrični testament (SZASZ 1982; ZAVIRŠEK 1991: 171-180), ustvarilo niz mehanizmov restitucije in ohranjanja osnovnih pravic brez spremljajoče diskvalifikacije, zapiranja in razvrednotenja. Vendar s tem ni odpravilo temeljnega protislovja, izraženega v nezmožnosti deviantov za sodelovanje v pogodbenih odnosih, ki je na neki ravni tudi problem

kapitalistične fikcije o neodvisnem posamezniku. Imperativ in mit neodvisnosti, s katerim se socialno delo srečuje in spoprijema na vseh svojih področjih (DEAN, TAYLOR-GOOBY 1992) pa je mogoče preseči le z radikalnimi spremembami oz. s takimi oblikami sožitja in medodvisnosti, ki bodo prekoračila določila blagovne proizvodnje (ILLICH 1985) in ustvarjanja »novih prostorov svobode« (GUATTARI, NEGRI 1985).

STANOVANJSKE SKUPINE: UMETNOST VSAKDANJEGA V NEVSADKANJH PROSTORIH

Nastanek stanovanjskih skupin je prinesel v naš prostor tudi teoretske in praktične inovacije v organiziranju skrbi za ljudi (BRANDON 1992). V tem smislu so praktična aplikacija idej deinstitutionalizacije in normalizacije. So področje razvoja etično-estetske paradigme. Gre namreč za pristop, ki je izrazito praktičen in pragmatičen, saj zadeva zelo elementarne postopke ljudi v službah, ki izvajajo pomoč ljudem v težavah. Ob tem pa so izhodišča ravnanja najprej etična, temeljijo na zahtevi po vključevanju ljudi v družbo, po prevrednotenju njihove vloge, restituciji njihovih pravic in spoštovanju njihove integritete. Humanistična naravnost v vmesnih strukturah ne more pomeniti nekega abstraktnega humanizma in iskanja globokih »človeških« vrednot v individualumu, ampak kratko malo to, da sprejemamo ljudi take, kot so, kot se kažejo v prijaznem ozračju in prijateljskih odnosih, in da tako sprejemamo tudi sebe.

Teorija ravnanja v stanovanjskih skupinah je precej pritlična, ukvarja se zlasti z vsakdanjim življenjem v organiziranem okolju. Socialno delo je umetnost vsakdanjega življenja v novih situacijah. Gre za ustvarjanje vsakdanjosti nevsakdanjega. Okoliščine, v katerih se znajdemo, so nevsakdanje v najmanj dveh vidikih. Prvič gre za ljudi, ki so bili zaradi svoje stigme do nedavnega izključeni iz naše obče vsakdanjosti; gre torej za nova srečanja in izkušnje in odkrivanja sporočil, ki jih ti ljudje nosijo in so bila dolgo zamolčana in spregledana. Hkrati pa je

pogosto razlog stigmatizacije prav nevsakdanjost odgovorov, ki jih imajo ti ljudje na vsakdanje situacije. Nevsakdanje in netipične pa so tudi situacije, ki jih ustvarjamo, da omogočimo vsakdanje življenje ljudem, ki so bili doslej prikrajšani. Zato moramo ustvarjati oblike sožitja, ki so umetne in nevsakdanje. Gre za inovacije na področju človeškega sožitja, za nove oblike bivanja in skupnosti. Stanovanjske skupine, zagovorniške skupine itn. so oblike druženja in bivanja, ki niso bile tipične in jih do sedaj nismo poznali. V njih je treba na novo postaviti nekatera načela komunikacije, vlog in pravil ravnanja. Nove so ne samo v primerjavi z vzorci, ki jih je ustvarila totalna ustanova, ampak tudi v primerjavi z vzorci iz navadnega družinskega življenja. Tako smo v raziskavi o slovenskih stanovanjskih skupinah ugotovili, da te ne morejo povsem posnemati družinskega življenja, čeprav si ponekod prizadevajo za to (FLAKER 1992, glej tudi McCOURT-PERRING 1993). Eden izmed problemov, s katerim se mora nujno srečati vsaka stanovanjska skupina ali katerakoli druga oblika bivanja, ki ni družinska in ne temelji na liku gospodinje, je, kot smo že dejali, odsotnost tega lika. Če ni gospodinje, se mora njena vloga kolektivizirati: ponekod si jo podajajo, ponekod najamejo dodatno moč, povsod pa se stanovalci o tem pogovarjajo. Če v novih organiziranih oblikah skupnega življenja ni nekaterih stvari, ki sicer obstajajo v navadnem meščanskem družinskem življenju, pa so v stanovanjskih skupinah tudi stvari, ki jih v meščanskem družinskem življenju ni. To je, denimo, vzgojiteljeva soba. V stanovanjskih skupinah namreč navadno obstaja prostor, ki je namenjen predvsem osebju in njihovim stvarjem. Poleg tega ozko funkcionalnega namena pa lahko dobi ta prostor tudi svojo družabno eksistenco, postane lahko prostor zbiranja ali pa prostor za zaupne pogovore, dobi pa tudi svojo predstavitevno eksistenco, kajti tudi obiski morajo vedeti oz. imeti vtis, za kaj pri tem prostoru gre.

Ravno zato, ker je situacija nova in umetna, so kljub temu, da so odnosi med

udeleženci v njej naravni in pristni, potrebne tehnologije, ki naj omogočijo skupno bivanje. Vendar pa so v nasprotju s klasičnimi tehnologijami dela z ljudmi, ki izhajajo iz »načel racionalne organizacije«, kjer so odnosi, potrebe in pravice uporabnikov podrejeni tehnologiji »napredka«, delovnega učinka (izolacije) itn., te tehnologije podrejene zahtevam po upoštevanju potreb posameznikov, potrebi po pristnem odnosu, varovanju pravic stanovalcev itn. Lahko si dovolimo, da tudi v tem primeru razmišljamo ekološko in govorimo o novih, »mehkih tehnologijah« in pristopu, ki je »*user friendly*«.

ZAGOVORNIŠTVO

Oblik zagovorništva je zelo veliko. Najlažje si je predstavljati zagovorništvo formaliziranih pravic, prav tako so zelo spektakularne tiste oblike kolektivnega zagovorništva, ki se osredotočajo na kritiko konkretnih služb ali sploh celotnega sistema. Velik del, ki je precej manj opazen, pa je tisti del zagovorništva, ki poteka bolj v senci (BRANDON 1995). Gre za zagovorniške akcije, ki se tičejo nespornostim v dnevnih stikih in gospodinjstvih. Ravno te so v poseben izziv za teorijo in prakso zagovorništva. Najbolj relevantno teorijo lahko najdemo v simbolnem interakcionizmu, še ylasti v tistih Goffmanovih delih, ki so posvečeni predstavitevni interakcijam v javnih prostorih in interakcijskem redu. Goffman (1963; 1971) se je večkrat pri delu opiral po eni strani na priročnike bontona, po drugi pa izkušnje iz duševne bolnišnice in iz življenja deviantov. V prvih je iskal jasno artikulirana pravila, v drugih pa je spoznaval implicitna pravila prek njihovih kršitev. Zagovorništvo lahko uporabi podobne prijeme in tudi dognanja interakcionizma, vendar pa je vprašanje, ki si ga zagovorništvo zastavlja, drugo. Če je interakcionizmu kot sociološki smeri šlo za razumevanje in razlaganje neposrednih srečanj med ljudmi, pa se zagovorništvo sprašuje, kaj narediti in kako omogočiti, da ne bodo nekateri (tisti, ki jih zagovarjamo) potegnili kratke. V tem

je tudi paradigatska razlika med socialnim delom in sociologijo.

Spoznavno akcijski projekt zagovorništva na področju vsakdanjika je torej, kako *delovati* v situacijah, ki so izključevalne, poniževalne in diskreditirajoče. Interakcijski prekrški oz. rezidualna deviantnost (SCHEFF 1966) so ponavadi precej neboleči in z njimi opravimo mimogrede, družbeno razpoznavni so le, ko jih transponiramo na kakšno drugo raven, po navadi na raven duševne bolezni. Nalepka družbenega bolnika v interakcijskem smislu še bolj zaplete življenje, in sicer prvič tako, da naredi prekrške, ki so bolj ali manj intersubjektivni, bolj vidne, objektivne, drugič pa tako, da otežuje popravne izmenjave, ki so sicer ljudem v interakcijah dovolj dostopni.

Raznolikost prekrškov, v katere se zapletejo ljudje s psihiatrično zgodovino, je velika in raznorodna. Najbolj razglašeni so seveda tisti, ki imajo opraviti z doživetji, ki so radikalno različna od tistih, ki jih imamo po navadi za sestavni del vsakdanjega sveta, se pravi z glasovi, ki jih drugi ne slišijo, vizijami, ki so drugim očem zastrte, zamislami in fantazijami, ki so za nas realne, pa si jih drugi ne morejo zamisliti. Lahko pa gre za manj spektakularne procese, npr. za pretirano vlnjenost ali ubogljivost, vzkipljivost in prepirljivost, manjše formalne prekrške, ki se jih ne splača ali ne more drugače sankcionirati (npr. zamujanje pri izhodi iz kakšne ustanove, prekrški na delovnem mestu itn.), obdobja dezorientacije, zanemarjenost zunanega videza, nenavadna obleka itn. Nekje vmes so tudi še vsi neverjetni dogodki, ki jih znotraj naravnega ali normalnega socialnega okvira ne moremo ali zelo težko pojasniti.

Zato je pomembno pri interakcijskem zagovorništvu po eni strani razvodeniti procese etiketiranja, po drugi strani pa zagotoviti take interpretativne okvire, ki bodo omogočili popravne izmenjave.

Ena izmed možnih taktik je *dedramatizacija* (FLAKER 1993c). Pri tem gre za izločanje dramatičnih relevant situacij. Ljudje, ki slišijo glasove, se na primer

dostikrat odločijo, da bodo glasove ignorirali: »Jih pustim, da grejo po svoje. Tako me ne zagrenijo.« Včasih se z njimi dogovorijo, da jih med opravljanjem dela ali v drugih pomembnih situacijah pustijo pri miru, ali pa se odločijo, da bodo poslušali samo tiste, ki jim hočejo dobro (ROMME, ESCHER 1993). O podobnih procesih piše Perceval, ko opisuje svoj trud, da bi v glasovih spoznal povsem navadne vsakdanje zvoke. Pri tem zadnjem pa ne gre zgolj za vzpostavljanje vsakdanje realnosti kot odločilne, ampak tudi za vzpostavljanje nerelevantnosti glasov, kajti, če Perceval v nekem glasu spozna »grom, mukanje krave, ropotanje zvonca« (PODVOLL 1990: 45), ti glasovi izgubijo relevantno, saj gre za zvoke, ki jim ne pripisujemo kakšnega posebnega pomena. Tudi v medosebnih situacijah gre za podobne zadeve. Zemarjanje nerelevantnih vidikov dogajanja je bolj pravilo kot izjema.² Vse tisto, kar nima opraviti z uradno oz. delovno definicijo situacije, nas načeloma ne zanima. In to pravilo irelevantnosti omogoča, da definicija situacije sploh vzdrži.³ Očitno pa to pravilo neha veljati, ko se zamaje trdnost definicije situacije. V tem primeru je treba najti alternativno definicijo. Možnosti za redefiniranje situacij je po navadi zelo veliko. Tukaj hočemo poudariti to, da lahko med možnimi

definicijami izbiramo take, ki so dramatične, ali pa bolj vsakdanje. Naša teza je, da ljudje, ki so bili psihiatrični uporabniki, in zapletene situacije, v katerih se znajdejo, pogosto potrebujejo prav to, da poiščemo zelo vsakdanje alternativne definicije situacije, oziroma, da banaliziramo ali trivializiramo definicijo situacije, če se kaže možnost, da bi se dramatizirale.⁴

Druga možnost je, prav narobe, da pokažemo zanimanje za to, kar se z nekom *zares* dogaja, da sprejmemo svet, iz katerega smo izločeni, kot možen in zanimiv. Slikarju, ki nam bo hotel pokazati svojo novo sliko, namreč ne bomo rekli: »Ti, tole pa ni res, to si si izmislil, me ne zanima«, pač pa bomo pokazali dolžno zanimanje za umetnino. Nenavadni dogodki in doživljaji imajo estetsko lastnost, ki nas lahko resnično pritegne.⁵

Pri sprejemanju doživetij drugega nam po navadi ni toliko tuja vsebina, kot pa nam manjka okvir, ki bi nam to omogočal preoblikovati v sprejemljivo izkušnjo. Pri slikarju je okvir jasen, ko nam pa nekdo govori o svojih blodnjah, nam je ta okvir manj jasen.

Izkušnje ljudi, ki slišijo glasove, nam kažejo, da je tistim, ki imajo ob sebi ljudi, ki so sposobni sprejeti njihovo izkušnjo vsaj približno tako, kakršna je, precej

² Npr. pravilo vpljudnostne nepozornosti, ko načrtno ignoriramo vidike situacije, ki očitno kršijo interakcijski ritual. Spregledamo, da ima kdo »odprto štacuno«, ali da mu manjka noga itn. Samo zato, da interakcija nemoteno teče naprej.

³ Tako je npr. za prodajalca v trgovini načeloma zanimivo samo to, ali ima potencialni kupec denar, druge njegove lastnosti ga kot prodajalca ne zanimajo. Eden od naših sogovornikov nam je pravil, da ima navado hoditi po trgovinah, kjer vpraša, koliko stvari stanejo, se zaplete v pogovor o draginji, nikoli pa nič ne kupi. Tako si lajša osamljenost, popestri sprehod po mestu, ostane na tekočem o cenah. Ta njegova transformacija okvira dogajanja je benigna in bo ostala verjetno neodkrita. Pomembno je namreč, da se obnaša, kot da ima namen kaj kupiti, če ne danes, pa morda kdaj drugič. »Želite?« – »Nič, samo gledam,« je tipična ritualna izmenjava, ki ohrani definicijo situacije, ne da bi bilo treba realizirati vloge, ki jih situacija vsebuje.

⁴ V tem smislu je treba opozoriti, da tisti, ki zahteva strokovno intervencijo, ponavadi teži k dramatizaciji situacije ter da je strokovna intervencija navadno dramatizirajoča, saj transformira situacijo v sceno. Medtem ko so se prej stvari kratko malo dogajale, pa postanejo udeleženci situacije pred strokovnim občinstvom akterji, ki se jim pripisujejo zavedni in nezavedni motivi, koalicije, zarote itn.; sanje postanejo oraklji, vsakdanje napake simptomi nezavednih konfliktov; vse je pripravljeno za ne-vem-katero-po-vrsti-že ponovitev kralja Ojdipa, kjer se bodo kritiki (strokovnjaki) že spet spraševali: »Kaj je s tem hotel avtor reči?«.

Eden izmed problemov dramatizacije situacije je ta, da se udeleženci popredmetijo v vlogah; dramatizacija kaknega nenavadnega dogodka je kot sredstvo reševanja zapletene situacije učinkovita v tem smislu, da še bolj utrdi človeka v vlogi duševnega bolnika, ne rešuje pa tistega gospodinjkega problema, ki je stvar zakuhal. Za kritiko dramskega koncepta situacij glej še Ottomayerjevo kritiko (Nastran-Ule 1993).

⁵ V tem smislu lahko socialno delo obravnavamo kot umetnost sožitja z nenavadnim.

lažje živeti s svojimi glasovi, pa tudi živeti v svetu vsakdanjosti (ROMME, ESCHER 1993). Poleg vseh drugih psiholoških prednosti, ki jih ponuja tak zaupnik, je velika prednost tudi ta, da je zmanjšana teža interakcijskih prekrškov. To velja tudi za druge vrste rezidualnih odklonov. Ko Perske (1988) povzema odlike, ki jih imajo prijatelji za ljudi z različnimi posebnostmi, piše, da je ena od njih ta, da lahko tujim ljudem demistificirajo vedenje prijatelja. Potrebni so ljudje, ki lahko sprejemajo ali razumejo različne alternativne okvire, ki jih »neustrezno« uporabljajo interakcijski kršitelji. Gre za lik spremljevalca, družabnika, zaupnika, lahko bi tudi rekli prevajalca: lik, podoben liku, ki ga je v svojem članku postulirala Darja Zaviršek (1994) z imenom kulturnega zagovornika. Se pravi, človeka, ki pozna kontekst vedenja posameznika in ga zna ustrezno pojasniti drugim. Hkrati pa lahko ta lik opravlja tudi funkcije katalizatorja, sodeluje pri popravljalnih ritualih ipd.

Včasih je občinstvu dovolj, da vidi, da je s kom, ki se »čudno« obnaša, kdo, ki se ne. To deluje pomirjujoče. Predstavlja te si sceno v mestnem avtobusu. Nekdo začne vpiti brez razloga. Vaša nelagodnost bo neprimerno manjša, če boste videli, da je nekdo z njim, ki ga poskuša umiriti, se z njim pogovarja kot z odraslim človekom ipd. Tudi če je v resnici ta človek v še večji zagati kot vi, tega verjetno ne boste opazili in boste verjetno nadaljevali vožnjo dosti bolj mirni, kot če bi tega spremljevalca ne bilo.

Naslednja stvar, ki se zdi potrebna, je spoštovanje. Večina interakcijskih prekrškov ima namreč opraviti prav s tem.

Nekoč je v neki stanovanjski skupini prišlo do trenj med stanovalcem in drugimi stanovalci in osebjem. Ozadje teh trenj so bili številni prekrški hišnega reda, alkohol in še zlasti mnoge prelomljene obljube. Osebe je hotelo stvar urediti tako, da bi stanovalca premestili v drugo stanovanje. Ta premestitev je stanovalcu v marsičem ustrezala, saj bi mu zagotavljala več zasebnosti in še nekaj drugih privlačnih stvari. Vendar pa se je v pogovoru o tem odločno upiral selitvi.

Pogovor je potekal v obliki obtožb in protiožb, kdo da je kriv za nastalo stanje. V trenutku, ko se je že zdelo, da pogovor ne bo pripeljal nikamor, se mu je eden izmed članov osebja opravičil in ga lepo prosil, če jim naredi uslugo in se preseli v drugo stanovanje. Stanovalec je to gladko in z veseljem sprejel. Ni hotel, da bi ga metali ven.

NAČRTOVANJE SKRBI

Predpostavke. Načrtovanje skrbi postavlja pred nas strukturne in obravnavne obrate. Na strukturni ravni individualizirano načrtovanje in financiranje vpeljuje dva obrata. Prvi zadeva razmerja moči med državo, javnimi službami in uporabniki. Individualizirano financiranje namreč pomeni neposredna razmerja med uporabniki in državo. V tradicionalnih sistemih blaginje so bile ustanove, zavodi in druge službe vedno posrednik med državo in upravičenci do družbene pomoči in so imele tako tudi »monopol« pri izvajanju specifičnih oblik pomoči, uporabniki so pa bili v izrazito odvisnem položaju, če so hoteli dobivati pomoč. Pri neposrednejših oblikah financiranja pomoči, kjer uporabnik v večji ali manjši meri razpolaga s sredstvi za lastno oskrbo, ta položaj omogoča ne le večje izbire, ampak tudi avtonomnejši položaj in večjo pogodbeno moč (BRANDON 1994).

Drugi obrat, ki izhaja iz radikalno spremenjenega položaja uporabnika, je tudi možnost ustvarjanja ustrežnejših odgovorov na težave in stiske uporabnika (ORME 1995). Pri individualiziranem načrtovanju gre namreč za iskanje rešitev, ki izhajajo iz uporabnikovih potreb, stisk, želj in nujnosti, ne pa za njihovo umeščanje v obstoječo ponudbo služb, storitev in ustanov. To pa zahteva nadaljno diverzifikacijo, pa tudi eksternalizacijo storitev in pluralizacijo akterjev socialnega varstva in zagotavljanja družbene skrbi (vključitev prostovoljnega sektorja, vključevanje uporabnikov in svojcev v izvajanje programov ipd.).

Na obravnavni ravni je vpeljevanje individualiziranega načrtovanja skrbi in

financiranja paradigmatški premik v delu z ljudmi. Nasprotno od klasičnega strokovnjaka, ki dela s posameznikom (*case-work*) in je odnos med strokovnjakom in stranko vsaj v strokovni retoriki osrednjega pomena, je vloga načrtovalca kot tudi izvajalca skrbi bolj obrobne narave (BRANDON, BRANDON 1994). Predmet dela načrtovalca skrbi pa je življenjska situacija v vsej svoji kompleksnosti in razmislek o tem, kako kar najbolj uporabiti sredstva, ki so na voljo v neposrednem okolju uporabnika. Načrtovalec in izvajalec skrbi sta koordinatorja in mediatorja med različnimi silnicami v neposrednem življenjskem svetu uporabnikov, ne pa zgolj popraviljavca napak, ki so ponavadi pripisane uporabnikom samim, ne pa tudi ostalim udeležencem njihovih življenjskih okolij.

V tem smislu se tudi strokovna vloga premakne od navidežno vrednostno nevtralne v angažirano in pristransko. Načrtovalec in izvajalec skrbi zavzemata perspektivo uporabnika in delujeta izrazito zagovorniško, se pravi, se zavzemata za interese in življenjske načrte svojih strank, ne da bi jih že apriori poskušala prilagajati interesom in možnostim obstoječih služb in ustanov. V tem okviru so uporabniki in njihovi svojci že v načelu vključeni v načrtovanje in izvajanje skrbi. To zadnje pa narekuje tudi odpravljanje ezoteričnih, uporabnikom in laikom nerazumljivih postopkov, večjo dostopnost služb in razpoložljivost strokovnjakov.

Načrtovanje skrbi, ki sledi željam uporabnikov. Pri nas se uveljavlja način načrtovanja skrbi, kot ga je slovenskemu občinstvu predstavil v okviru Tempusovega programa David Brandon (1994). V primerjavi z drugimi pristopi, ki so se razvili v okrilju prestrukturiranja skupnostne skrbi in ki kažejo pričakovane znake birokratizacije postopkov s standardizacijo pričakovanih potreb, apriorno vklapljanje odgovorov nanje in redukcijo načrtovanja na obkrožanje postavk na »ček-listah«, je njegov pristop udejanjenje večine načel socialnega dela kot nove paradigme dela z ljudmi. Pristop je enostaven in lahko razumljiv. Sestavljen je iz

treh korakov: (1) izdelave profila, (2) analize situacije s pomočjo štirih magnetov (vpliv, bolečina, spretnost, stiki) in (3) operacionalizacije konkretnega načrta.

Profil, ki je bistvu pripoved človekove zgodbe in njegov opis, s poudarkom na njegovih dobrih in močnih stvareh, nam omogoča celovito spoznavanje človeka v njegovi enkratnosti ter se izogne običajnemu strokovnemu očrnjevanju in žalostnim zgodbam, ki polnijo naše spise z napakami strank in formulirajo stranko kot problem, ki naj bi ga strokovnjak rešil. Prav tak singularen pristop, pripovedovanje določene zgodbe, v določeni situaciji in v določenem trenutku, ki je v bistvu bolj novelistično kot romansijersko, omogoča zastavitev vprašanj, kaj se je zgodilo, in seveda, kaj se bo zgodilo (DELEUZE, GUATTARI 1988: 192-208). Na ta način človek in njegova zgodba ni več predmet strokovne intervencije, ampak je profil le način uokvirjanja strokovnih intervencij v osebni in biografski okvir posameznika in sredstvo vpeljevanja njegove perspektive za analizo posameznikove situacije. Vsaka zgodba je v bistvu nedokončana in skupno delo načrtovalca skrbi in stranke je pravzaprav iskanje možnih nadaljevanj te zgodbe, kajti načrtovalca ne zanima toliko, kdo ali kaj stranka je, ampak kaj si želi in utegne postati.

Štiri magneti imamo lahko za osnovno analitično orodje Brandonovega pristopa k načrtovanju skrbi. Vpliv, bolečina, spretnosti in stiki sicer niso kategorije, do katerih bi Brandon prišel z rigorozno analizo teoretskih konceptov ali z induktivno analizo empiričnih podatkov, ampak je posrečena, skoraj intuitivna sinteza nekaterih normalizacijskih načel (BRANDON 1993; O'BRIEN 1981) z njegovimi konkretnimi izkušnjami dela z ljudmi. Prav lahko bi bile te kategorije tudi drugačne. Pri postopku načrtovanja niti ni toliko pomembno, ali določene okoliščine, želje ali potrebe sodijo v eno kategorijo ali drugo. Bistveni prednosti štirih magnetov sta dve. Najprej to, da so lahko razumljivi strankam in načrtovalcem, blizu njihovi neposredni izkušnji. Hkrati pa imajo moč strukturiranja pridobljenega

materiala. Zato po pravici nosijo ime »magneti«, saj delujejo podobno kot magneti, ki jih postavimo pod papir, na katerem so neurejeno posuti železni opilki. Vzorci, ki se pokažejo, kristalizirajo silnice in uredijo gradivo. Omogočijo načrtovalcem, strokovnjaku, stranki in drugim udeležencem ne samo, da se orientirajo, ampak tudi, da delujejo subjektivno, da vzamejo svojo življenjsko situacijo kot predmet svojega delovanja (FREIRE 1972). Glede na potek postopka načrtovanja skrbi imajo »štirje magneti« vmesno, mediacijsko funkcijo. Želje, potrebe in nuje, ki sevajo iz posameznikovega profila, magneti analizirajo, podobno kot prizma analizira spekter nekega žarka, v urejeno serijo postopkov, ki jih je potrebno udejaniti za dvig kvalitete življenja.

Načrtovanje konkretnih korakov.

Proaktivna, socialnodelavska narava načrtovanja se kaže ravno v zadnjem delu načrtovanju skrbi. Namreč, velik del socialnega dela, še zlasti tistega, ki temelji na nekaterih psihoterapevtskih šolah, je obsojen na nemoč in pasivnost, ko še tako pametne refleksije situacije ostanejo le predmet pogovora in jim ne sledi smiselna akcija. Potrebna je tudi aktivna faza. V njej je treba določiti, kaj se bo počelo. Ideje niso dovolj, treba je jasno opredeliti, kaj bo kdo kdaj naredil. Če se življenjski cilji, osebne želje in nuje življenjskih okoliščin izkristalizirajo v prvih dveh fazah, je treba v operativni fazi določiti vsaj prve korake za doseg te vizije. Smisel jasne in določene operacionalizacije ni toliko v tem, da se je potem po vsej sili držimo, saj je jasno, da je življenje nepredvidljivo in sredstva ponavadi manjša, kot bi želeli, ter da po navadi spregledamo relevantne okoliščine, temveč v tem, da situacija postane pregledna in operabilna. Načrt skrbi kot celota nam v marsičem streže kot ne preveč dober zemljevid. Po njem si lahko začrtamo pot; na terenu pa nas bo marsikaj presenetilo. Zemljevid nam še vedno pomaga primerjati dejansko prehojeno pot z načrtovano. Če česa v načrtu ne uresničimo, bomo bolje vedeli, zakaj in kako je do tega prišlo, kot če načrta ne bi imeli.

Čeprav ima načrtovanje skrbi, kot ga navajamo, večino atributov prakse, ki pomeni uvodoma očrtani paradigmatški preboj, lahko tudi najdemo tudi nekaj pomanjkljivosti in nerešenih vprašanj. Najprej moramo opozoriti, da je načrtovanje skrbi tudi v svojih najbolj žlahtnih izvedenkah predvsem individualizirano početje (BRANDON 1994). Kolektivizira se lahko na dva načina. Prvič, z zbiranjem in analizo posameznih načrtov. Tako lahko na posreden in induktiven način pridemo do združevanja želj, potreb in nujnosti v podobne snope, ki lahko pripeljejo do ustvarjanja odgovorov, ki bodo zadovoljili več posameznikov (npr. skupina za samopomoč, stanovanjska skupina). Drugič, načrt skrbi lahko postane neposredna pobuda za nekatere inovacije, ki so kolektivne narave.

Individualnost načrtovanja je izražena tudi v samem pojmu načrtovanja. Načrt predpostavlja neko racionalno subjektiviteto, ki je še zlasti na področju duševnega zdravja močno dvomljiv koncept. V zadnjem času poznamo sicer tudi druge podobne postopke, npr. načrtovanje kariere, menedžment časa ali načrtovanje družine. Vendar pa te praktike nekako odstopajo od etike vsakdanjega življenja. Večkrat se je zgodilo, da so bili ljudje, ko sem jih pozval, naj naredijo zase načrt skrbi, precej zadržani. Lahko bi rekli, da vsakdanje pojmovanje življenja bolj prisega po eni strani na svoje samoumevnosti, pod drugi pa na spontane dogodke in presenečenja, skratka na usodo. Kot da življenje ne bi bilo več tako resnično, če bi ga načrtovali. V tem je gotovo tudi veliko resnice, in velikokrat se zgodi, včasih tudi na srečo, da se stvari obrnejo drugače, kot smo načrtovali, ali pa da do svojega cilja pridemo na nepričakovan način. Večine življenjskih dogodkov se ne da načrtovati.

Potencial načrta skrbi, četudi ga imamo po vsej pravici za fikcijo, je v transformacijski moči, ki jo ima za posamezne situacije. To pomeni najmanj dvojje. Prvič, če kakšnega dogodka ne moremo načrtovati (prijateljstva, ljubezni ipd.), lahko načrtujemo okoliščine, ki k

temu pripeljejo. In če kdo, ki je osamljen, začne hoditi v disko ali na gasilske veselice, bo morda dobil vsaj nove znanke. Drugič, o transformacijski moči lahko govorimo v tistem aspektu, ki v procesu načrtovanja skrbi transformira pacienta-stranko-invalida v naročnika akcije. Tovrstna transformacija, če je primerno navezana na vzvode družbene moči, je še kako realna, zlasti kot akcija, ki bo koga spremenila, pa četudi je to samo načrtovalec sam.

Drugo vprašanje, ki ga bomo težko rešili, je vsebovano v dejstvu, da akcijo načrtovanja precej pogojuje prav nalepka, ki jo nosi stranka. Čeprav smo z izdelavo profila dosegli, da načrtovalci vidimo najprej človeka in šele potem njegove morebitne primanjkljaje, napake, se pravi stigmo, ostane še vedno dejstvo, da je slednja vzrok in legitimiteta naše dejavnosti. Če naj bo kdo deležen družbene pomoči, mora biti ocenjen in mora biti dokazano, da je je potreben. Cirkularna logika racionalizacije pomoči, ki jo je v marsičem vpeljala ravno totalna ustanova (FLAKER 1995), zahteva določitev takega stanja, da je družbena pomoč mogoča (CASTEL 1981). Odgovor na vprašanje, kako se izogniti stigmatizacijskem pogoju pomoči, ki ga verjetno še dolgo ne bomo našli, pa lahko iščemo v več smereh. Samemu se mi nakazujeta zlasti dve. Ena smer je gotovo še nadaljna razpršitev različnih nalepk, kar lahko pripelje do tega, da za pomoč ne bo potrebna določena nalepka, marveč neko nedoločeno stanje, situacija ali okoliščina. Dober primer za to je npr. potres, ko družbeno pomoč pogojuje stanje oziroma dogodek, ki ni določen vnaprej. Druga smer pa je v univerzalizaciji pravice do kakršnekoli skrbi oz. politike enakih možnosti. Ilustracija za to je pozornost, ki jo gibanje za neodvisno življenje in normalizacijo namenja ustvarjanju možnosti za polno življenje. Če namreč priznava nekaj kot univerzalno pravico, npr. volilno ali ogled filmske predstave, mora vsem in vsakomur posebej, ki si to želi, to tudi omogočiti.

SKLEP

To razmišljanje sem začel z ugotovitvijo, da je socialno delo tisti teoretski okvir, kjer je možna sinteza različnih znanosti, ved in strok, namenjenih človeku in njegovemu družbenemu življenju. Potencial, ki ga ima socialno delo, je v tem, da mora vedno prevesti strokovni in znanstveni jezik v dva jezika: v jezik vsakdanjosti in v nemi jezik akcije. Torej je sinteza vedno narejena za akcijo in je hkrati inovativna in integrativna, na konkreten posamični način. Te značilnosti sem naprej poskušal pokazati in nadalje razdelati na konkretnih primerih duševnega zdravja v skupnosti.

Stanovanjske skupine ilustrirajo tezo o inovativnosti in ustvarjanju umetnih, nenavadnih, a vseeno vsakdanjih oblik življenja, hkrati pa nam govorijo o pomembnosti »mehkih tehnologij« pri delu z ljudmi. Zagovorništvo nam govori o pomembni vlogi, ki ga ima socialno delo pri mediaciji med različnimi svetovi, v katerih ljudje živijo, še zlasti pa o polju vsakdanjih interakcij, kjer lahko na podlagi ravno tistega razumevanja definicije situacije, ki jo imajo stranke, socialni delavci opravijo minuciozno, čipkarsko delo, ki bo omogočilo prepletanje in sobivanje različnih stvarnosti. Načrtovanje skrbi kaže na tendence radikalnih zasukov v socialnem delu, ki se utegnejo pojaviti z neposrednim financiranjem. Ti zasuki bodo okrepili tendence, ki jih tu zagovarjam. Poleg tega nam načrtovanje skrbi kaže na pomembnost kratkih zgodb, »novel« naših strank, ki jim moramo dobro prisluhniti, na prikladnost pritličnih analitičnih orodij in na pomen proaktivne zastavitve socialnega dela nasproti reaktivni. Zlasti pa kaže transformacijsko moč, ki jo lahko ima socialno delo.

Tako lahko govorimo o socialnem delu kot o umetniški praksi, o umetnosti vsakdanjosti nevsakdanjega, o umetnosti ustvarjanja možnosti sobivanja različnih stvarnosti, o praksi z velikim transformacijskim potencialom. Seveda je tak pogled idealizirajoč, ni pa idealističen. Gre

namreč za to, da socialnemu delu, kot ga opisujemo tukaj, pripada manjšina v skupnosti socialnih delavcev in delavk. Večina jih seveda še vedno deluje v institucionalnih in pojmovnih okvirih častitljivejših strok in državne birokracije. Moj namen v tem prispevku pa ni bila rekapitulacija obstoječega stanja v socialnem delu, temveč izluščiti tiste bistvene elemente, ki ločijo socialno delo od drugih strok in omogočajo ne le konstituiranje

discipline *sui generis*, ampak tudi to, da pobegne samoomejujočim in onemogočujočim definicijam in razvije svojo lastno produktivno prakso. Moja teza je v resnici celo pogumnejša, kajti menim, da lahko socialno delo prav zaradi opisanih značilnosti bistveno prispeva k paradigmatiskim spremembam v družboslovju in humanistiki nasploh, saj se tvornost sintez udejanja zlasti v njihovi pragmatiki, ne gramatiki (DELEUZE, GUATTARI 1988).

Literatura

- D. BRANDON (1991b), *Increasing Value: The Implications of the Principle of Normalisation for Mental Illness Services*. Salford University College.
- (1993), Veselje in žalost pri normalizaciji. *Socialno delo* 32, 1-2: 19-25.
- (1993), *Pet principov normalizacije*. študijsko gradivo, VŠSD.
- (1994), Money for Change? V: Brandon (ur.) *Money for Change*. Cambridge: Anglia University.
- D. BRANDON, A. BRANDON (1992), *Praktični priročnik za delo z ljudmi s posebnimi potrebami*. Ljubljana: VŠSD & PEF.
- (1994), *Jin in Jang načrtovanja psihosocialne skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- D. BRANDON, A. BRANDON, T. BRANDON (1995), *Advocacy: Power to People With Disabilities*. Birmingham: Venture Press.
- H. BROWN, H. SMITH (1992), *Normalisation: A reader for the Nineties*. London: Routledge.
- G. CANGUILHEM (1966), *Le normal et le pathologique*. Paris: P.U.F. slovenski prevod: (1987), *Normalno in patološko*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- R. CASTEL (1981), *La gestion des risques*. Paris: Minuit.
- S. COHEN, L. TAYLOR (1978), *Escape Attempts*. Pelican.
- H. DEAN, P. TAYLOR-GOOPY (1992), *Dependency Culture*. London: Harvester Wheatsheaf.
- G. DELEUZE, F. GUATTARI (1988), *A Thousand Plateaus*. London: Athlone Press.
- V. FLAKER (1992), *Opis stanovanjskih skupin v Sloveniji*. (raziskovalno poročilo, Sodelavka: Bojana Tizmonar), Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti in Višja šola za socialne delavce.
- (1993a), Kdor je z majhnim zadovoljen ne zasluži velikega. V: B. Dekleva (ur.), *Življenje v zavodu in potrebe otrok - Normalizacija*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- (1993b), Gospodinjstva brez gospodinj. *Socialno delo* 32, 1-2: 38-53.
- (1993c), Advocatus diaboli? *Socialno delo* 32, 3-4: 5-10.
- (1994), On the Values of Normalisation. *Care in Place* 1, 3: 225-230.
- (1995), The Birth of Total Institution and the Rationalisation of Charity in the Age of Reason. *Perspectives in Social Work* 1, 159-168.
- M. FOUCAULT (1972), *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Éditions Gallimard. prva izdaja Foucault Michel (1961), *Histoire de la Folie*. Paris: Plon.
- (1978), *Surveiller et punir, Naissance de la prison*. Paris: Éditions Gallimard. slovenski prevod: (1984), *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.

